

gyűjtése során meggyőződhetett róla, hogy magyar nyelvjárási beszélő szinte alig található a faluban, így folytonos vizsgálatuk ezért is indokolt. Kevesen tudják, de a „Moldvai csángó nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtésekor 92 faluban jártak a gyűjtők, azonban az atlaszban csupán 43 kutatópont szerepel. Az RMNyA. kutatópontjai között négy csángó falu szerepel: Szabófalva, Bogdánfalva, Pusztina és Diószeg. Sok esetben a magyar és a román szóalak párhuzamosan él egymás mellett: *lakadalam* : *nunta*, *akácfa* : *szálkémfa*, *patkánféreg* : *guzgán*. Azonban egy idő elteltével a magyar alak eltűnik, így megindul az egynyelvűvé válás folyamata. Jó néhány szó ezután már csak románul található meg a beszélő tudatában, így a párhuzamos román alakok közül néhány esetben az egyiket a beszélő magyarnak feltételezi: például a ’szőlőkacs’ *leştár* vagy *gyica*, mindkettő román eredetű szó, mégis az adatközlő Diószegen az előbbit magyar szónak tartotta. Ezek az atlaszból származó adatok is jól mutatják a csángók kétnyelvűségi folyamatait, amelyek a nyelvvesztés irányába tartanak.

A kötet további tanulmányokat tartalmaz a jelentéstan és a névtan köréből is.

Összefoglalva: MURÁDIN LÁSZLÓ könyve fontos részét képezi a magyar nyelvfeldrajzi szakirodalomnak, hiszen ama ritka kötetek közé sorolható, melyek az atlaszok anyagát feldolgozó változatos esettanulmányokat összesíti, így példaértékű a maga nemében.

SZ. TÓTH LÁSZLÓ

Adamik Béla, A latin nyelv története Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig

Apollo Könyvtár 30. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. 281 lap

1. ADAMIK BÉLA egyetemi tankönyvnek készült munkája a latin nyelv kialakulásának, korszakolásának, a nyelv rendszerszerű változásainak olyan átfogó bemutatását kínálja, mely okkal vonja magára szélesebb – nem csupán a klasszika-filológia tudományának, de általában a nyelvtudomány művelőinek, továbbá a nyelvek története, változásai, ezek okai és összefüggései iránt érdeklődő – olvasóközönségnek a figyelmét. A jelen ismertetés e tágabb befogadói kört tartja szem előtt, amikor „A latin nyelv történeté”-t elsősorban a nyelvtörténetírás általánosabb kérdései, illetve mindenekelőtt a magyar nyelvtörténetírás nézőpontjából kívánja láttatni.

2. Az ugor alapnyelvből önállósult magyar nyelv „születésének” a magyar nyelvtörténetírásban általánosan elfogadott dátuma: „kb. Kr. e. 1000” (BÁRCZI GÉZA, MNyT. 496; KISS JENŐ, MNyT. 16, 17; HORVÁTH LÁSZLÓ, in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai kiadó, Bp., 2003. 45. stb.). A kerek évszám persze jelzi a dátum hipotetikus voltát, mégis jelzi – e történeti ténnyel ritkán szembesülünk –, hogy a latin nyelv a magyarnál *f i a t a l a b b*: „önálló életének” kezdetét ugyanis a (kiváló ötletként a címlapon szereplő) praenestei fibula 8. sz. vége–7. sz. közepe közé datálható feliratától szokás számítani (15, 23, 115, 120).

Ez az összevetés egyszerűen azokra a körülményekre is rávilágít, amelyek a két

nyelv történetírásának egyik leglényegesebb módszertani különbségét eredményezik: míg a magyar nyelv történetének első két évezrede (máig terjedő élettörténetének kétharmada) egyetlen írásos emléket sem őrzött meg az utókor számára (ennélfogva e hosszú korszak, az ősmagyar kor nyelvállapota csupán a nyelvi rekonstrukció módszerével ragadható meg), addig a latin nyelv írásbeliségének fennmaradt emlékeivel lényegében születése „pillanatától” dokumentálható. (A nyelvi rekonstrukció mint módszer a latin nyelv előtörténetében kap elsődleges szerepet.)

A latin önálló nyelvvé válása tehát legkorábban a Kr. e. 8–7. század fordulójára tehető. ADAMIK BÉLA latin nyelvtörténete azonban mégsem itt kezdődik.

3. „A latin nyelv története” a klasszika filológiában helytálló címválasztás. A szélesebb érdeklődő közönség – de különösen is a magyar nyelvtörténetírásban tájékozott olvasó – számára azonban megtévesztő lehet. Miről is van szó?

A latin nyelv korszakolását, annak módszertani hátterét és problematikáját bemutató első fejezet után öt olyan fejezet következik, amely a szó szoros értelmében nem a latin nyelv történetét, hanem annak előtörténetét tárgyalja. „A latin nyelv őstörténeti kora” (1–5.) fejezetcím-választás – tágabb olvasói körben – félrevezető is lehet, hiszen a kötet terjedelmes része (kilencből öt fejezet, csaknem száz oldal) nem a latin nyelv legkorábbi szakaszát, hanem a latint megelőző alapnyelvek történetét mutatja be. A szabell ág (oszk, umber és délpicén) nyelveinek, illetve emlékeinek – igaz, jól összefogott, rövid – bemutatása pedig már a rokon nyelvek története felé nyit kaput, mindazonáltal módszer-tanilag indokoltan, hiszen e nyelvek segítségével rekonstruálható az itálikus alapnyelv.

Az ún. „őstörténeti kor”, azaz a latin nyelv előtörténetének részletes bemutatása figyelemre méltó különbség a magyar nyelvtörténetírás gyakorlatához képest. A magyar nyelvtörténetírás ugyanis nem tekinti feladatának sem a magyar nyelv önálló élete előtti (uráli, finnugor és ugor) alapnyelvek, sem ezekkel szoros összefüggésben akár a legközelebbi rokon nyelvek nyelvállapotának és történetének leírását, azt a finnugor összehasonlító nyelvtudomány vizsgálati körébe utalja, újabban pedig – módszertani és szemléletbeli okok következményeként – a korábbi *előmagyar (kor)* megnevezéstől is elhatárolódik (vö. KISS JENŐ, MNyt. 17). E kritérium felől tekintve a latin nyelv történetét bemutató kötet értékes többletet tartalmaz: a latin nyelv előtörténetét.

Másfelől közelítve azonban az olvasónak hiányérzete is támadhat. „A latin nyelv történeti kora” címet viselő három fejezet – az archaikus (7. fejezet), az ólatin (8. fejezet) és a klasszikus latin (9. fejezet) korszak tárgyalása – után a latin nyelv történetének bemutatása abbamarad. Nem találjuk a kötetben a vulgáris latin és az átmeneti, protoromán korszakot tárgyaló fejezeteket (e korszakokról röviden az első fejezetben esik szó: 26–7), majd tovább: a kötet nem tartalmaz sem a középkori latinítást, sem a humanizmussal kezdődő (akár a máig ívelő) újkori latinságot bemutató részeket. A latin nyelv klasszikus korszakát követő – vulgáris, majd protoromán – élettörténetének leírását a szerző nem tekinti feladatának, ennek indoklását is adja (10–1). A közép- és újabb kori latinságról pedig már lényegi említés sem történik (vö. 236). Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy a latin nyelv története mint aktív élő nyelv története áll előttünk, vö. „ezt az időszakot (ti. Kr. u. 750 k.) fogadjuk el a latin nyelv történetének végpontjaként” (27).

Mindezek figyelembevételével csak helyeselni tudjuk a cím után a pontos tájékoztatót segítő „Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig” alcím felvételét.

4. A magyar nyelvtörténet korszakhatárait a nyelvet és a nyelvhasználatot befolyásoló külső történelmi, művelődéstörténeti események jelölik ki: a honfoglalás, a mohácsi vész, a magyar felvilágosodás kezdete, illetve a trianoni békediktátum. Mindezek elsősorban következményeikben befolyásolták, alakították a nyelvi valóságot, melynek változásaiban meghatározó szerep jutott a más nyelvekkel-kultúrákkal való érintkezésnek, az erre visszavezethető változások pedig kiemelten (de természetesen nem kizárólagosan) a nyelv lexikális rétegében ragadhatók meg.

Ehhez képest különösen is figyelemre méltó, hogy a latin nyelv korszakhatárait kizárólag belső nyelvi – mindenekelőtt hangtörténeti – változások jelzik. Az archaikus és az ólatin közötti határt két hangváltozás: a magánhangzó-gyengülés és a rotacizmus folyamatainak lezárulása (24, 144–8), továbbá a hangsúlyviszonyok megváltozása (24) jelöli ki. Az ólatin és a klasszikus latin közöttit pedig a *vorsus* > *versus* típusú változás (25, 166–7), illetve „egy változási folyamat tudatos, irányított blokkolása”: „a szó végi mássalhangzók ejtését nyelvtani szerepük miatt mind írásban, mind kiejtésben rögzítették” (25).

A korszakolás e szemléletbeli különbségére magyarázatot adhat annak a nyelvi ténynek a tudatosítása, hogy a latin nyelv egyes korszakai olyan erőteljes változások reprezentációit hordozták, melyek komoly akadályává váltak a megértésnek. Ezt az akadályt az archaikus és az ólatin korszak között ADAMIK BÉLA egyenesen „megértési szakadék”-nak nevezi (148). Efféle – legalábbis kifejezetten a hangváltozásokra visszavezethető – „megértési szakadék” nemigen jellemzi a magyar nyelv történetét, az – amennyiben az egyes korszakok nyelvváltozatai között fennállhatott – a műveltségváltással összefüggésben leginkább a nyelv lexikális rétegében bekövetkezett változások tekintetében lenne értelmezhető.

5. ADAMIK BÉLA a klasszikus latin korszak kezdetét vizsgálva a nyelvhasználatban mutatkozó – fentebb említett – tudatos blokkolási folyamatra is hivatkozik, ezzel egyben jelzi, hogy e „korszak felvételében [...] szociolingvisztikai tényezők is szerepet játszanak” (25). Valóban, a klasszikus latin korszak egyik leginkább szembetűnő jellemzője a „nyelvtervezési tevékenység, mely [...] igyekezett a helyesírástól kezdve” a nyelv valamennyi szintjén „egy »tisztá«, »jó«[...] azaz normatív latin nyelvet, nyelvváltozatot létrehozni” (25). A szerző a nyelvtörténeti leírásban tehát szociolingvisztikai szempontokat is érvényesít: a nyelvet és használóját szoros egységben látatja, illetve ez utóbbit a nyelvi változások magyarázatából sem rekeszti ki. (ADAMIK BÉLA történeti szociolingvisztikai érzékenységéről vall korábbi munkája is: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.)

A klasszikus latin korszak leírásában kifejezetten e szociolingvisztikai szempont érvényesül. A klasszikus kori nyelvi normaigény első jelei az irodalomban érhetőek tetten (196–201), a nyelvi norma tudatos alakításában ugyanakkor kiemelt szerepet játszik a grammatika- (201–3), illetve a retorikaoktatás (203–4). A klasszikus szerzők (Varro, Cicero, Caesar, Quintilianus) bemutatása is elsődlegesen a nyelvi norma kialakításában játszott szerepükre fókuszál (205–10). Csak ezután következik a nyelvi rendszer bemutatása: hogyan hatott a nyelvi normalizáció a kiejtésre és a helyesírásra (214–7), illetve a morfoszintaxisra (218–34).

A normalizációs törekvések eredményeként a latin normanyelv – állapítja meg a szerző – sokkal egységesebb lett, mint a görög: nem érinti a dialektális tagoltság. Mindazonáltal nem állítható, hogy a normatörekvés hatására a nyelv teljesen megváltozott volna

(ahogy erről a korban Quintilianus vall). Azaz nem vált mesterséges nyelvvé, sosem került szembe a nyelvszokással, a „tisztá és hibátlan latin nyelv”-re való törekvés sosem tudott (nem is akart) a nyelv természete (*natura*) és a nyelvszokás (*consuetudo*) ellenében érvényesülni (234–5). (A latin nyelvi norma feltételeiről és alakulásáról mondtak kiválóan összevethető a magyar nyelvi norma igényének megjelenésével, nyelvi-kulturális feltételeivel, illetve a magyar nyelvújítás törekvéseivel és eredményeivel.)

6. „A latin nyelv története” mindezekén túl számos egyéb problémát is felemlít. Ilyen például – csupán jelzésszerűen kiemelve – annak a kérdésnek felvetése, hogy a faliszki nyelv esetleg nem önálló nyelv, csupán egy archaikus latin dialektus (111–3), illetve azon megállapítás, hogy az „újfaliszki” nyelv – a nyelvi asszimiláció előrehaladtán okán – lényegében az ólatin, de legalábbis annak egyik nyelvjárásaként határozható meg (113–4).

7. Anyanyelvünk helyesírása latin betűs. A magyar nyelvtörténetírás általában megelégszik e tény lakonikus közlésével, a problémafelvetés pedig rendszerint a latin betűkészlet és a magyar fonémaállomány közti különbség megállapításával kezdődik (KOROMPAY KLÁRA, MNyt. 281–2; PAPP ZSUZSANNA, in: KIEFER FERENC szerk., A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai kiadó, Bp., 2003. 67. stb.).

Talán a magyar helyesírás-történet szempontjából sem érdektelen latin betűs ábécénk „előtörténete”. ADAMIK BÉLA mindhárom latin nyelvtörténeti korszak bemutatását helyesírás-történettel, az ábécé kialakulásával, illetve változásaival indítja. A latin ábécé elődje az ún. nyugati típusú görög ábécé, amely azonban etruszki közvetítéssel jutott el a latinokhoz (115). Figyelemre méltó például, hogy a görög eredetű ($\Gamma >$) *C* („gamma”) a *g* hang jele, a *k* hang jelévé az etruszokban vált, mivel az etruszkból hiányoztak a zöngés zárhangok. A görög eredetű *K* („kappa”) mellett a latin ábécé eleme lett a *Q* (nyugati gör. „koppa”) is. A három *k* hangértékű betű disztribúciója a déletruszkból mutatható ki: *e* előtt *C*, *a* előtt *K*, *u* előtt pedig *Q*, majd ekként volt jelen az archaikus latinságban is (116). Van-e ennek bármilyen következménye anyanyelvünkre nézve? Igen. E déletruszki, majd archaikus latin sajátosságban (mely fölösleges volta miatt már az ólatinra felszámolódott) gyökereznek ma is használt betűneveink: *cé* (eredetileg *kē*), *ká*, *kú*. (NB. A mássalhangzóinkat jelölő betűnevekben másutt nem fordul elő mély magánhangzó!)

Az ólatin helyesírás legnagyobb újítása a *G* betű kialakítása volt (150). Felfedezése a *Z* kiiktatásával párhuzamosan történhetett, mert az ábécében a *Z* („dzéta”) helyére került (153). Művelődéstörténeti kuriózumként arról is értesülünk, hogy milyen összefüggésben áll mindez egy korai naptárreformmal (152).

A klasszikus korban került az ábécé végére a régi-új *Y* és *Z* (193). Érdekes továbbá megemlíteni továbbá, hogy az ólatin kor végétől általánossá vált a hosszú mássalhangzók kettőzése, a magánhangzók illetlen jelölése azonban a latin helyesírásban sosem tudott érvényre jutni (194). (E sajátosságnak a párhuzamai a magyar helyesírás-történetben szintén tetten érhetők.)

8. ADAMIK BÉLA munkája mind tematikai, mind didaktikai szempontból kiváló tanácskönyv.

A szerző következetesen – erre az esetek többségében lehetőség adódott – letisztult ismereteket kíván közvetíteni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy elzárkózna az eltérő

vélemények közlésétől, ellenkezőleg. A vitás kérdésekben ugyanakkor – megalapozott érvek felemlítése nyomán – rendre állást foglal. Másfelől azonban bölcsen kiter a megalapozatlan hipotézisek felemlítése elől (melyek különösen az ún. őstörténeti fejezeteket terhelnék meg feleslegesen), illetve korábban általánossá vált, ám tarthatatlan nézetek is csupán tudománytörténeti háttérként, adalékként említettnek (rövid, ám világos cáfolattal), mint például az „italo-graeco elmélet” (56–7).

Az ismeretanyag módszertanilag is jól felépített, arányosan elrendezett. A tanulmánytársakat következetesen szem előtt tartó, közérthető tálalása pedig kifejezetten alkalmassá teszi szélesebb olvasóközönség általi befogadásra is. Hadd illusztrálja ez utóbbi megállapítást – a nyelvtörténet tanulmányozásának általános szempontjaihoz kapcsolódó – két kiragadott példa. A szerző a külső nyelvi rekonstrukció módszerét – igen szemléletesen – a szövegfilológiához hasonlítva világítja meg (29), a belső nyelvi rekonstrukció eljárását pedig a *nix* 'hó' szó töveinek egymáshoz való viszonyában a helyes és a helytelen logikai utat is végigjárva (31–2) teszi közérthetővé.

A kötetben való tájékozódást precíz név- és tárgymutató (267–81), a megértést számos szemléletes melléklet (237–50), a továbbgondolást pedig bőséges szakirodalom (251–65) segíti.

9. A szerző nem könnyű feladatra vállalkozott „A latin nyelv történeté”-nek megírásával. A feladat nehézsége leginkább abban ragadható meg, hogy egy ilyen roppant anyagot átfogó bemutatás könnyen válhat felszínessé, felületessé. Másfelől, ha a munka az általános megállapításokat kellőképpen illusztrálni kívánja, vagy még inkább minden szempontra tekintő, meggyőző elemzést szeretne adni (különösen a nyelvemlékek bemutatásánál), óhatatlanul kísért a részletekben való elveszésnek, a mű „szétesésének” veszélye. ADAMIK BÉLA kiválóan hidalta át e nehézségeket. Az általános megállapításokat mértéktartóan illusztrálja, a (visszafogottan kifejtett) részletesebb elemzések esettanulmány jellegűek, a nyelvemlékek bemutatása a vizsgált nyelvi jelenségekre fókuszál.

Már csak emiatt sem érhetünk egyet azzal a megállapítással, hogy a vulgáris (és protoromán) korszakok tárgyalása „szükségtelen is, mert magyar nyelven rendelkezésre áll Herman József méltán világhírű tankönyve (Herman 2003)” (10). Félreértés ne essék, HERMAN JÓZSEF munkája valóban kiváló és hiánypótló. Szerényebb terjedelme okán azonban éppen az a többlet – a nyelvemlékek bemutatása, az ezekből merített bőséges nyelvi példaanyag, továbbá a számos, esettanulmány jellegű részletesebb elemzés – nem kaphatott benne helyet, amely ADAMIK BÉLA munkájában oly meggyőzően támasztja alá az általánosabb kijelentéseket, és teszi egyben színessé e nem könnyű olvasmányt.

Úgy véljük továbbá, hogy még e kései élőnyelvi korszakokénál is jobban érezzük a latin nyelv középkori változatainak módszeres, önálló monográfiában történő bemutatásának hiányát, amely számos más tudományág (történelemtudomány, oklevéltan stb.) fontos forrásává válhatnék. Ezen belül pedig – magyar nyelvtörténeti szempontból is szemlélve – kiáltoan hiányzik a magyarországi középkori latinságra vonatkozó, hasonló igényű feldolgozás. Egy ilyen átfogó munka kényszerű nélkülözésének következményei immár a magyar nyelvtörténeti kutatásokban is egyre erőteljesebben jelentkeznek.

ADAMIK BÉLA e tekintetben is példa értékű, mintául szolgálható monográfiája többrendbeli folytatásra vár.